

નેઠ નેમચદ દેવચદ કાપડવાયા,
પાયવા, અમતાવાદ

महावादिश्रीसिद्धसेनविवाकरप्रणीत—

न्यायावतारः

श्री राजशेखरमूरिविरचितटिप्पनसमलङ्कृत
आचार्यसिद्धर्षिविरचितविवृतिसहित.

श्रीमत्पद्म्यामनीतिविजयमहाराजसमुपादिष्ट—अमदावाद—फीकाभटनी
पोळवाळा सुधाचर्च—नेमचद देवचद इत्येतस्य आर्थिक—
साहाय्येन पट्टनस्यहेमचन्द्राचार्यसभाया सेक्रेटरी
लेखभाड भोगीलाल इत्यनेन प्रकाशितः ।

बलावास्तव्येन हर्षचद्रात्मजेन पण्डित—
भगवानदासेन सशोधितश्च

आवृत्ति प्रथमा प्रत ५००

सन १९७३ सन १९१७

मल्लमष्ट आणकाः

इदं पुस्तकं अमदावाद युनायतप्रिन्टींगमुद्रालयाभिपार्तिना
मार्तिलाल शमळदास इत्यनन मुद्रितम् ।

प्रस्तावना.

‘आ न्यायावनार’ ग्रन्थना प्रणेता महाशय श्री सिद्धसेनादिवाकर, जेओए अभिनव न्यायप्रणालीची अथ व्यवहारी प्रथम शरणागत करी ते तेओनो जन्म विक्रमादित्यना समगमा उच्चयिनामा भयो हतो नेमना पिता कान्यागनगात्रोय देवाय नाम प्रादण हना, अने नेमना मानानु नाम देवश्चा हनु तेओ बुद्धिमानु होवाथी कान्यागमामा मर्ष शास्त्र निष्ठागत गया हना नेमन गद करामा यगा कुशजना मळोणे हावाथी ते ताळना समर्थ वाईओमा नेमनी गणना भनी हनी एक वेळाए मर्दितावायिना शिष्य आचार्य गृह्यादि माधे तेमनो मेळ्यप भयो तेमनी गद करवानी दृष्टा होवाथी यत्नेनो राजममामा वाद भयो, अने मिडमेनदिवाकरनो पराजय भयो आथो नेओ आचार्यगृह्यादिना शिष्य भया, अने तेमना पामे दीप्तालोची दीप्तागाडे नेमनु नाम पराजान करी मुमुक्षुद्र राग्यु वण नेमनी विशेष प्रसिद्धि ‘मिडमेनदिवाकर’ ए नामथा न पद ना हरिश्चन ‘प्रभावकचरित्रमा’ कर्णवगे ते तेथो नेमन अमित्य विक्रमनी प्रथम शताब्दि नही शताय तमणे घनाउ समनितर्क अथ उपर महाशरि धरी ८८४ वर्षे एटले विक्रम संवत् ४१४ मा बोद्धोनो पराजय करनार आचार्य मल्लवादी^१ए, टीका रनी ते जो क हाउ ते टीका आपणने मळी शक्ती नथी तो पण हरिमद्रमूरि स्वोपनअनेका तत्वादनयपनाफानी टीकामा मग्गानेना टीकाकार तरीक मल्लवादिनु स्मरण हो ते आथो एटलु नो निश्चिन धाय उ वे नेमनो समय विक्रम संवत् ४१४ घेलानो ते

१ प्रभावकचरित्र सं १३३४ मा प्रभावउत्तरिण रज्यु छे
वेदान्तशिनिशशिधरवर्य चैत्रस्य घवलममम्याम् ।

शुक्र पुनचमुदिने मपूर्ण पूर्वर्षिचरित्रम् ॥

(प्रभावकचरित्रम् प्रशस्ति श्रुता २२)

२ श्री धीरवत्सरावय शताष्टके चतुरशितिसयुक्ते ।

जिग्ये स माध्यादी योद्धास्तद्व्यतराक्षापि ॥

(प्रभावकचरित्रम्)

તેઓ નર્વશાસ્ત્રના પ્રણાન નિપુણ હતા તે તેમનો બનાવેલ મંમનિવર્ત-
 'જે પ્રોદ નર્કનો અર્થ છે તેપરથી વિદ્વાનોને સ્પષ્ટ સમગ્રાય તેમ છે
 હરિમદ્મૂરિ હેમચંદ્રાચાર્ય રત્યાદિ મમર્થ વિદ્વાનોએ પોતાના ગ્રન્થોમાં
 'મહાભારતે ' તારિ મુખ્ય ' રત્યાદિ વિશેષગોષી તેમને વિમૂર્ચિત
 રતે છે તે તેમની અભ્યાસના તર્કશક્તિની સાક્ષીરૂપ છે, અને તેમને
 તેઓ તાર્કિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયે છે વિદ્વાનોએ એ માત્ર છે કે-
 જોનમાહિત્યમા તર્કશાસ્ત્રનું પ્રથમ પુસ્તક તમને જ બનાવ્યું છે તેના પ્લેનાનો
 તર્કશાસ્ત્રના સામ અર્થ કોઈ નહોતો વાગ્યેના આગામી જે તર્કશાસ્ત્રના
 અર્થો બનાવ્યા છે, ન સાસ આ પદ્ધતિથી જ રચ્યા છે કે સતીશનદ્ર
 વિદ્યામુખે પોતાના મયકાત્રીન મારનાય ન્યાયશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં જે છે
 કે 'એનિહામિત રાત્મા મર્મથી પ્લેલા ન્યાયશાસ્ત્રને નિયમબદ્ધ રાસના
 જોન સ્વેક સિદ્ધસેન દિવાકર માત્રમ પડે છે, તેના પ્લેલા જોન ધ્યાયનો સામ
 અર્થ સમજત નહિ હોય તે પેલા ન્યાયની તાત્કાલિક શાસ્ત્ર અને સિદ્ધાન્તના
 અર્થોમાં ગર્મિત હોય તેમને મર્મથી પ્લેલા ધ્યાયનાર નામે ન્યાય ગ્રન્થ
 બનાવી ધ્યાયશાસ્ત્રની સ્થાપના કરી'

આથી મિદ્ધ થાય કે જે જોન તર્કશાસ્ત્રના આદિ વિના તે મિદ્ધમેન
 દિવાકર છે જેના તે મહાન્ તાર્કિક હતા તેવાન તે સ્પષ્ટ થતી હતા-
 તેમને બનાવેલ કલ્યાણ મંદિર રત્યાદિ સ્તોત્રોથી તે જાન સ્પષ્ટ માત્રમ પડ્યા
 શિક્ષાય રહેતી નથી

નગરપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્ય પણ સિદ્ધહેમશંકરાનુસાસનમા ઉદાહરણ
 પ્રસંગે 'અનુસિદ્ધમેન કવચઃ' એ પ્રયોગ વડે તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ
 તરીકે બનાવેલ અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વારિશિક્ષામા પણ 'જે સિદ્ધસે
 નાતુતયા મહાર્થો' રત્યાદિ વગ તેમના ગુણોએ સારી પેઠે ગોન કર્યું છે
 તર્ક શાસ્ત્રમા પણ આઠ પ્રભાવક પુસ્તકોની ગણનામા સિદ્ધસેનદિવાકરની
 કવિ પ્રભાવકમા ગણના કરી છે તેમના બનાવેલ ગ્રન્થોમા પ્રસિદ્ધ
 અર્થ મમનિવર્ત છે, જેની વિદ્વાનોમા તપ્તી રચાતિ છે તે મમનિવર્ત

ઉપર પેલા ધણી ટીકાઓ હતી, પરન્તુ હાલ માત્ર એક ટીકા રાજગચ્છીય અમલદેવસૂરિદ્વત મળે છે, એ શિવાય પણ 'દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા' એ સ્તુતિસંગ્રહ ગ્રન્થ રચ્યો છે, તેમાનો ન્યાયાવતાર એક સ્તુતિરૂપ ગ્રન્થ છે જેનો આરંભ માત્ર પ્રમાણની વ્યુત્પત્તિ થાય તેટલો માટે તે પ્રમાણ પ્રમેય તથા પ્રસંગે આવતા નય, હેત્વાભાસ, પક્ષ, દટ્ટાન્ત વગેરે વાક્યો સંક્ષેપમા વહુ સારી રીતે વર્ણવે છે તેમા ઉપર ઉપનિષદપ્રવચ્ચ કથાના કર્તા ગર્ગ્યના શિષ્ય આચાર્ય સિદ્ધર્પિણ વિગ્રતે રચ્યો છે તેઓ ડો બુઝરના કહેવા પ્રમાણે ૧૬૨ માં વિદ્યમાન હતા આચાર્ય સિદ્ધર્પિણી વિગ્રતે ઉપર મલધાર ગચ્છીય હેમચદ્રાચાર્યના શિષ્ય રાજશેખરમુરારિણ દિલ્લન રચ્યું છે તે સ ૧૪૦૧ માં વિદ્યમાન હતા તેમણે રત્નાકરાવતારિકા—ન્યાયના ગ્રન્થ ઉપર પણ દિલ્લન રચેલું છે

આ ન્યાયાવતાર વિગ્રતે અને દિલ્લન સાહેન ચયામતિ શુદ્ધ કરી પ્રકાશિત કર્યો છે છતાં ટાઈપો ઉઢી જાયો મતિ ભ્રમથી કાંઈ ખૂંજે રહી હોય તેને માટે ક્ષમા માગુ છું

આપુસ્તક શુદ્ધ કરવામા માવનગરના શેઠ કુવરજીભાઈ આણદજી તરફથી ટીકા તથા દિલ્લનની એકએક પ્રત મળી હતી, તથા પાટણના વાઢી પાશ્વનાથજીના મહારના વહીવટ કર્તા શેઠ વાઢીજીલ હોરાચંદ તરફથી ટીકા તથા દિલ્લનની પ્રત મળી હતી માટે તે વગેરે મહાશયોનો આભાર માનવામા આવે છે એન

અમદાવાદ
વૈશાખ શુક્લ પક્ષાદશી
સ ૧૯૭૩

લિ પ્રકાશક

न्यायावतारे तट्टीकायां च प्रतिपादितानां

विषयाणामनुक्रमणिका ॥

विषयः

पृष्ठे पङ्क्तौ

अधिधेय प्रयोजन-सम्बन्धप्रतिपादकादिवाक्यकरणाविचारैः शब्दार्थसम्बन्धखण्डनात्मकपूर्वपक्ष, तत्सखण्डनम्, अ		
मिधेयादिप्रतिपादकत्वेनादिवाक्यव्यवस्थापनम्	३	४
प्रमाणशब्दस्यार्थनिरूपणम्	१२	३
प्रमाणलक्षणं प्रति विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम्	१३	५
प्रमाणफलं प्रति वादिना विप्रतिपत्ति	१४	४
ज्ञानस्य प्रमाणत्वेन कथनं तद्भेदनिरूपणं च	१५	५
प्रमाणविचारप्रसङ्गे वादिनो बौद्धस्य बाह्यार्थखण्डनात्मक 'पूर्वपक्ष, तदुत्तर, च	१६	१७
मनिकर्षस्य प्रामाण्यनिराकरणम्	१९	५
मीमांसकाभिमतस्य 'अनधिगतार्थोधिगन्तु प्रमाणम्' इत्यस्य प्रमाणलक्षणस्य खण्डनम्	२०	१४
'अविस्वादक प्रमाण' इत्यस्य प्रमाणलक्षणस्य खण्डनम्	२२	९
'अर्थोपलब्धि प्रमाणम्' अस्य प्रमाणलक्षणस्य खण्डनम्	२२	२
प्रमाणस्य प्रत्यक्षं परोक्षरूपेण भेदद्वयकथनम्	२४	२
प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठतायां परोक्षस्य कनिष्ठतायां निराकरणम्	२४	१३
'प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमस्ति' इति चार्वाकमतस्य निराकरणम्	२६	४
उपमानस्य प्रामाण्यनिरूपणपूर्वकं परोक्षेऽन्तर्भावनम्	२८	१४
प्रत्यभिज्ञान-स्मृत्यूहादीनां प्रामाण्यनिरूपणपूर्वकं परोक्षे- ऽन्तर्भावनम्	२९	१२
मीमांसकाभिमतस्य अभावप्रमाणस्य प्रामाण्य निराकरणम्	३३	२

विषयः

१ पृष्ठे पदयो

परोक्षमेवस्य उद्धारयप्रमाणस्य खण्डने बौद्धस्य पूर्वपक्षः,		
तत्खण्डनेन तदुक्त्यवस्थापनम्	३९	४
प्रमाणस्य प्रमिद्वयेन तल्लक्षणविज्ञान निरर्थकमिति		
पूर्वपक्षः	३८	१२
प्रमाणलक्षणोक्तौ सप्रयोजनत्वम्	४१	२
प्रत्यक्षस्य लक्षणवचनम्	४३	४
'भ्रोत्रादिगृति प्रत्यक्षम्' इत्यस्य माग्याभिमतस्य प्रमा-		
णलक्षणस्य खण्डनम्	४३	१०
साह्यार्थशून्य-ज्ञानाद्वैतवादिनो बौद्धस्य निराकरणम्	४४	२
बौद्धाभिमतस्य 'प्रत्यक्ष कल्पनापोह इत्यादि प्रत्यक्षलक्ष-		
णस्य खण्डनम्	४४	१२
अनुमानलक्षणनिरूपणम्	५१	१८
बौद्धाभिमतस्यानुमानस्य खण्डनम्	५२	१५
नैयायिकाभिमतस्यानुमानस्य खण्डनम्	५०	२
'भ्रातमनुमान' इति बौद्धस्य पूर्वपक्षः, तत्खण्डनम्	५६	१४
'भ्रान्तमन्याभिहित प्रत्यक्षम्' इति वादिनो बौद्धस्य निरा-		
करणम्	५८	७
साह्यार्थनिराकरणे बौद्धस्य पूर्वपक्षः	५९	१३
तत्खण्डनम्	६०	४
स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य प्रमाणत्वेन निगमनम्	६३	२
शास्त्रप्रमाणस्य लक्षणवचनम्	"	१६
शास्त्रनयशास्त्रप्रमाणस्य लक्षणम्	६५	१४
अपौरुषेयस्य शास्त्रस्य खण्डनम्	"	१९
परार्थानुमान-परार्थप्रत्यक्षयो सामान्यलक्षणम्	६७	११
प्रत्यक्षस्य परार्थत्वेन निरूपणम्	६८	१६

विषयः	प्रष्ठे	पङ्क्तौ
रुनुसूत्रनयनिरूपणम्	"	१८
शब्दादिनयप्रयाणा मा गारण्येन निरूपणम्	१२४	११
शब्दनयनिरूपणम्	१२५	१७
समभिरुत्तनयनिरूपणम्	१२६	४
एवमनयनिरूपणम्	१२७	८
तुनर्यस्य निरूपणम्, नत्र दुर्नयामिप्रायप्रवृत्तदर्शनानां		
खण्डनम्	१२८	१३
प्रमानुनिरूपणम्,	१४७	१६
बौद्धमतेन क्षणिकप्रमानारमाशङ्क्य तत्खण्डनम्	१४८	१०
मायमतेन प्रमातुरर्कतृक्त्वमाशङ्क्य तत्खण्डनम्	१५१	१७
नेपायिकाभिमतैवातन्त्रित्यप्रमानुखण्डनम्	१५२	८
चार्शनाभिमत भगव्यानेरित्प्रमानुखण्डनम्	"	२०
प्रमाणादिपञ्चम्याया अनाद्यनन्तत्वायापनम्	१५९	६
वक्तिकारप्रशम्भि	१६०	१०

श्रीहेमचन्द्राचार्यग्रन्थावली-

प्रकाशित ग्रन्थो.

- १ दोषकवृत्ति (पाटणवाळा सगवी पानाचद मोतीचदनी मददथी)
[साधुसावीने मेठ] मूल्य ०-३-०
- २ न्यायावतार टीकाटिप्पनसहित (अमदावाद कीकामट्टनी पोळ-
वाळा शाह नेमचद देवचदनी मददथी) पडतर मूल्यथी
अर्ध मूल्य ०-८-०

छपाता ग्रन्थो.

- १ शब्दमहार्णववृद्ध्यास सिद्धहैमवृद्धचिसहित कलिकालसर्वज्ञ
श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित
- २ अनेकान्तवादप्रवेश श्रीहरिमद्रसूरिविरचित (पाटणवाळा सगवी
मोतीचद पानाचदनी मददथी)
- ३ वसुदेवहिण्डीसार
- ४ सिद्धदूत

છપાવવા માટે તૈયાર થતા ગ્રન્થો.

- ૧ પાકતવ્યાકરણ મિદ્દઈમ અદમખાયાય (ચળુગરાટ્ટ સરુપગદ
સ્વમીચરની મદદથી)
- ૨ ચતુર્વિંશતિમગ્ધ
- ૩ દ્વિમન્ધાનમહાકાવ્ય
- ૪ મરતકદ્વારિશેકા (પાટળગરાટ્ટ માગેન્દ્ર હીરાચરની મદદથી)
- ૫ દ્વિનવદત્તપટિકા (પાટળગરાટ્ટ નરેન્દ્ર સ્વીમચરની મદદથી)
- ૬ માર્ગપરિશુદ્ધિ શ્રીયશોભિનયોપાગ્યાગામિતી
- ૭ ધર્મપરીક્ષા

”

શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યજૈનસભા
શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યગ્રન્થાવલી ઓફીસ
(ગૂમરાત) પાટળ

तर्कपञ्चाननश्रीसिद्धसेनादेवाकरविरचितः

न्यायावतारः

—*—

श्रीराजशेखरसूरिकृतटिप्पनसवलितश्रीमिहिरपिंगणिकृतटीकासहितः ।

अवियुतसामान्यविशेषदेशिनं वर्द्धमानमानस्य ।

न्यायावतारविवृतिः स्मृतिबीजविवृद्धये क्रियते ॥ १ ॥

टिप्पनकम्.

नत्वा श्रीवीरमेकान्तध्वान्तविध्वंसभास्करम् ।

पृत्तौ न्यायावतारस्य स्मृतौ किमपि टिप्यते ॥ १ ॥

इहाभीष्टदेकान्तमस्कारपुर सरमनुष्ठीयमान समस्तमपि प्रायः प्रयोजन निर्विघ्ना सिद्धिमयास्त इति मन्यमानो व्याख्यानेति प्रसिद्ध सिद्ध पूर्वाङ्गेन भगवतो वर्द्धमानस्वामिनो नमस्कारं तथाऽभिधेयादिप्रतिपत्ति-मन्तरेण स्वचिदपि प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इत्युत्तराङ्गेनाभिधेयप्रयोजने च प्रतिपादयन्नाह—अवियुतेत्यादि । सवन्धम्नूनायोपेयलक्षण सामर्थ्या दवसेय, तत्र समुदायार्थस्य पातनिकयैव व्याख्यातत्वादवयवार्थोऽभिधीयते । “यु मिश्रणे” विशेषेणैकान्तेन युतौ मिश्रीभूतौ वियुतौ, न तथा एवविधौ सामान्यविशेषौ दिशनीत्येवशीलतम् । अनेन सामान्यादत्यन्ताभिन्नवि शेषादिना साख्याना तथा विशेषेभ्योऽत्यन्ताभिन्नसामान्याभिधायिना सौ-गताना च निरासः, कथंचिदभिन्नयोरेव सामान्याविशेषयोर्विविक्तयुतत्या पुर प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । तथा केचिद् घातुभारायणकृतो “यु अमि-श्रणे” इति पठन्ति, तथा च “अयुनसिद्धानामाधार्याधारभूताना य सवन्ध-

इह प्रत्ययहेतु म समवाय " इति वैशेषिकीयमूत्रे अयुतसिद्धानामपृथक्
 सिद्धानामिति व्याख्यानम् । तथा लोकेऽपि भेदाभिधायी युतशब्द प्रयु-
 ज्यमानो दृश्यते । यथा 'द्वावपि भ्रातरौवैता युता जानौ' इत्यादि । ततो
 विशेषणोक्तान्तेन यनौ पृथग्भूतौ न रियुनौ कश्चिद्विशेषावित्यर्थः । अस्मिंश्च
 व्याख्याने नैयायिकवैशेषिकयोरत्यन्तभिन्नमामात्रविशेषवाटिनो प्रतिषेधः ।
 एव समस्ताद्वैतवादिनामप्यनेन विशेषणेन निरासोऽवश्येयः, तदेकत्वाभ्युपग-
 मस्य प्रत्यक्षाद्युपगम्यमानाभ्या सामान्यविशेषाभ्या बाधितत्वात् । "वर्द्ध-
 छेदनपूरणयो " चौरादिरुक्त्वादिनि वद्धर्चने छिद्यनेऽसात्रिति खरान्तरात्क-
 र्मेण्यल्, ततो वर्द्धेऽङितो मानोऽहंकारो येन स तथा तम् । निपूर्वादिण
 " सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था " इति न्यायनो ज्ञानार्थाद् निररामीयन्ते यथा
 स्थितस्वरूपेण परिच्छिद्यन्ते जीवाजीवादयो भाव अनेनेति " परिन्योर्नोणो
 र्युताभ्रेषयो " (पा ३ । ३ । ३७५) इत्यनेन घञि न्याय प्रमाणमार्गे ।
 अवतरन्ति प्राणिनोऽनेनास्मिन्निर्निवा "अरे तृस्तोर्न" (पा ३ । ३ ।
 १२०) अवतारयतीति वा कर्तर्येति अवतारस्तीर्थं, न्यायस्येति कमणि पष्ठी,
 तनो न्यायम्यावतारो न्यायावतार इति पष्ठीनित्युरूप । अयमभिप्रायः—यथा
 तीर्थापगनाम्नाऽवतारेण नद्यादिरुक्तीर्थेन, एवमनेनाप्यवतारकरूपेण शास्त्रेण न्या-
 याम्नादिरुक्तीर्थेन इति । तस्य 'त्रिवृति' निवरण क्रियते इति सचञ्च ।
 स्मृतेर्वाज-संस्कार स्मरणाद्भूतोत्पादकत्वेन बीजमीव बीजमिति, लक्षणया
 बीजशब्देन संस्काराभिधानात्, तस्य विवर्द्धनाय । अन्यत्र किल क्षेत्रादौ
 बीजस्य विशेषणो वृद्धये विशिष्टा वृत्तिगवरण विधीयते इति प्रतीयमान
 मर्थान्तरम् ॥ निरतिशयदेवनाम्नवस्याभिप्रेतार्थसाधकत्वाभावाद्वियुतसा-
 मात्रविशेषपेदेशिनमित्यनेन भगवतो वचनातिशयमाह । वचनातिशयश्च ज्ञा-
 नानिशयमन्तरेण नोपपद्यते इति ज्ञानानिशयोऽप्यभिहितो द्रष्टव्यः । वर्द्ध-
 मानमित्यनेन तु अपायापगमानिशय सूचितः, सर्वानर्थहेतोरहकारस्य भग-
 वता निमूलरूपरूपितत्वात् । एवमनिशयत्रयान्यथानुपपत्त्या पूनातिशयोऽप्य-
 र्थोन्वित एव । यद्वा वर्द्धते अशोनाद्यष्टमहाप्रानिहर्त्यसपदा वृद्धिमान्-भव-
 तीति वर्द्धमानः, अस्या च व्युत्पत्तावनेनापि विशेषणेन पूनातिशय पादुरभावि ॥

तस्य चेदमादेवाक्यम्,—

प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारण्यते ।

‘प्रमाणेत्यादि’ अनेन च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्ध-
विकलतया ध्वनेर्वाहेरर्थं प्रति प्रामाण्यायोगादिभिधेयादिसूचन-
द्वारेत्पदार्थसशयमुखेन श्रोतारः श्रवणं प्रति प्रोत्साह्यन्ते इति
धर्मोत्तरो मन्यते । तदयुक्तम् । यदि हि शब्दस्यार्थप्रकाशनं प्रति
सामर्थ्यं न समस्ति, तत् कथमसावभिधेयादिसूचनेऽपि पटिष्ठः

अनेन चेत्यादि । न तावच्छ्रुतार्थयो तादात्म्यलक्षणं संबन्धं, तथा
प्रतीतेरभावात् । यदि चाप्रतीक्ष्यमानमपि तयोस्तादात्म्यं कल्प्येत, तदाग्निमो-
दकादिभ्योऽपि वननानन्तरं वदनदहनपूरणादयः स्युः, न च दह्यन्ते, तन्न
तयोस्तादात्म्यम् । नापि तदुत्पत्तिलक्षणं संबन्धो विचारभारसह, यतः श-
ब्देनार्थोऽर्थेन वा शब्दो जन्यते इति विकल्पद्वयम् । तत्र न तावदाद्यं पक्षः,
यत् शब्दादर्थोत्पत्त्यभ्युपगमे न कश्चिदप्यसंपूर्णकामः स्यात्, सुवर्णकोटर्मे
मृषादिस्यादि त्वानितोऽत्यन्तदार्ष्ट्योपद्रुतस्यापि पुंसः सुवर्णकोट्यादिवामप्र-
सङ्गात् । नाप्यर्थेन शब्दो जन्यते इति द्वितीयः पक्षः, अद्वैतसंकेतस्यापि
पुंसः प्रथमपनसदर्शने तच्छब्दोत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथा अद्भुतयस्य कारिशतमित्या-
दिभ्योऽपि नामार्थभवेऽप्युत्पत्तेश्च । किंचार्थाद्विनीनामुत्पादे अर्थेषु यथास्व पुरुष-
बुद्धिनिरपेक्षाणां शब्दानां श्रवणं स्यात् । न चार्थमात्रात्पुरुषबुद्धिनिरपेक्षा-
द्वैतस्य समुत्पद्यमानां विज्ञेयवन्ते घटन्ते वा । तथाहि—प्रथममर्थदर्शनम्,
ततस्तत्प्रतिपादनाभिप्रायः, ततो विप्रक्षा, ततः स्थानकरणाभिधानं, ततः श-
ब्दनिष्पत्तिः, तन्न शब्दानामर्थजन्यता । इत्थं संबन्धद्वयवैकल्यतो बहिरर्थे
शब्दानां प्रामाण्याभावात् । अभिप्रेत्यादिसूचनेति । यदाह धर्मकीर्तिर्विनि-
श्चये—“ वस्तुरभिप्रेतं तु सूचयेत् शब्दा इति, अर्थसशयमुखेन ” इति
च वदन् अर्थसशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्गमिति दर्शयन् अनर्थसशयस्य प्रवृ-
त्त्यङ्गता निषेधयति ।

स्यात् । न च तस्यामामाण्ये एतच्छ्रवणादर्थसंशयं कुर्वन्ति प्रेक्षा-
वन्तः तद्वत्ताहानेः, मिथ्याज्ञानादपि मृच्छविरोधमसङ्गात् । अर्चट-
स्त्वाह-न श्रावकोत्साहकमेतत्, प्रामाण्याभावात्, तेषां चाममा-
णादप्रवृत्तेः, अन्यथा प्रेक्षावत्तासते, किं तर्हि ? प्रकरणार्थकथना-
वसरोपस्थितपरोपन्यस्तहेत्वसिद्धतोद्भावनार्थम् । तथाहि-सम्ब-
न्धेवैवादी, नारब्धव्यभिचयम्, अभिधेयादिशून्यत्वात्, काकदन्त-
परीक्षावदिति, तदनेनास्य तद्वत्तामकाशकेन वचसा तद्वेतूनाम-
सिद्धतोद्भाव्यते इति । तदयुक्ततरम्, यतो यदीदमप्रमाणमिति
नाभिधेयादीनि साक्षाच्छ्रवणं प्रवर्तयति, ततः परोपन्यस्तहेत्यसि-
द्धता कथयतीति युक्तिरेकं पश्यामः, अप्रमाणस्याकिञ्चित्कर-
त्वात्, अन्यथा प्रमाणविचारणमात्रार्थस्यमश्रुवीत । तस्मादिदं
प्रमाणभूतं सदभिधेयादीनि प्रतिपादयन् प्रेक्षावत्तं प्रवर्तयतीति प्र-
करणादापुन्यस्तम् । सम्बन्धशून्यत्वादस्य कथमर्थं प्रमाणतेति चेत् ?

अभिधेयादिमूचनेऽपीति । आस्तामभिधेयादीनां प्रतिपादने । एव
वादीति । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण वादवान् एव वदन्शीलो वा । तदिति
तन्मादर्थे अव्ययम् । अनेनादिवाक्येनास्य शास्त्रस्य तद्वत्ता अभिधेयादि-
मत्ता ॥ सम्बन्धशून्यत्वादित्यादि । इह यद्यपि परमार्थतो जैनानां कथ-
नित्वादात्म्यलक्षणं शब्दार्थयोः सम्बन्धः । यदाह भगवान् भद्रबाहुस्वामी—

“ अभिहाणे अभिधेयाउ होइ भिन्नं अभिन्नं च । ”

सुरभिममोयगुञ्जारणम्मि जम्हा उ वयणसवणाण ॥१॥

विच्छेदो न वि दाहो न पूरणं तेन भिन्नं तु ।

१ अभिधानमभिधेयाद् भवति भिन्नमभिन्नं च ।

सुराभिर्मोदकीचारणे यस्मात्तु वदन्प्रवचनयोः ॥१॥

२ विच्छेदो नापि दाहो न पूरणं तेन भिन्नं तु ।

मत्यक्षेऽपि कथं तर्हि सेति वाच्यम् ? । ग्राह्यग्राहकभावमवयवला-
दिति चेत्, अत्रापि वाच्यवाचकभावादिति ब्रूमः । स एव कथ-
मिति चेत्, अध्यक्षेऽपि वेद्यवेदकभावः कथमिति वाच्यम् ? तदुत्पत्ति-
तदाकारताभ्यामिति चेत् । केय ? तदुत्पत्तिर्नाम, तज्जन्यतेति चेत् ।
प्रतिक्षणभङ्गुत्वे सैव दुरुपपादेत्याचक्ष्महे । तथाहि-क्षणनश्व-
रोऽर्थः स्वक्षणे, पूर, पश्चाद् वा कार्यं कुर्यादिनि प्रयी गतिः । तत्र
न तावदाद्यः पक्षः कक्षीकरणीयः, समकालभाविनि व्यापारा-
भावात्, इतरथैकक्षणवर्तिना समस्तार्थक्षणानामितरेतर कार्य-
कारणभावः प्रमज्येत । तथा च तत्प्रयुक्तो ग्राह्यग्राहकभावश्चेत्य-
समजसमापनीयते । अथ स्वक्षणात्पूर्वम्, अचरितेति चेत्, स्वयम-
सतो भविष्यच्छब्दचक्रवर्त्यादेरेत्र पूर्वकालविवर्तिनि कार्ये व्या-
पाराभावात् । अथ स्वक्षणादूर्ध्वं कार्यं निधत्ते इति मन्येथाः, एतद-
प्यसाधीयः, विनष्टस्य कार्यकरणासमत्वात्, अन्यथा मृतस्य
शिरसिः केकाधित स्यात् ॥ तदाकारतापि किमर्थाकारसंक्रान्त्या,
अथ तत्सदृशतयोत्पत्तेर्ज्ञानस्येति । । यत्रात्रः कल्पः, तदयुक्तम्,

जम्हा मोयगुच्चारणमि तत्थेव पच्चभो होइ ॥२॥

न य होइ स अन्नत्थे तेण अभिन्न तदत्थाओ ” ॥ इति ॥

तथापि “गठ शास्त्रेण निर्लोठनीय” इत्यभिप्रायवान् आचार्यस्तस्मिन्
सिद्धप्रत्यक्षद्वारेण शब्देऽपि प्रामाण्यमाह-प्रसक्षेऽपीत्यादि । तथीति ।
त्रयोऽवयवा रूपाणि यस्या गतो । गतिरिति । प्रकार । असाधीय इति ।
एतदनयो प्रकर्षणासाधु, “गुणाद्वादिष्टेयसू” (सिद्धहेम ७।३।९)

यस्माद् मोदकोच्चारण तत्रैव प्रत्ययो भवति ॥२॥

न च भवति ॥ अन्याः तेनाभिन्नं, तदर्थान् । (भाषा)

१ पदेत इति खपुस्तके

ज्ञाने स्यात्कारार्पणादर्थस्य निराकारतानुपपन्नात्, स्वदेहे पृथु-
तरार्थदर्शनमसङ्गात्. शिरःस्फोट^१च्छात्रनाशनपेयमक्तेश्च । उत^२
द्वितीयः, तथा सति मादृश्यशब्दादर्थव्यवस्थेत्यायातम् । न च मादृश्य
भयतां दर्शने तात्त्विकमस्ति, विविक्तक्षणसामिपरमाणुलक्षणम्-
लक्षणानां पारमार्थिकवाभ्युपगमात् । अनादिकालात्तीनवामना-
प्रबोधसपादितसत्ताफ^३निर्विकल्पकविवेक्तदर्शनोत्तरना^४मायिविक-
ल्पव्यवस्थापितसादृश्यशब्दग्रहणनियमे सत्येकनीलस्वलक्षणे क्ष-
णे स्फुटकालकलाकलापव्यापिकाककुबलपाटिगतनीलताया व्य-
स्थितिरवशेषेणानुपपद्येत, तथा च मतिनियतो ग्राह्यग्राहकभावो
न घटामग्राह्येत । अद्वैत्यज्ञानिर्दिश्यमानपुरोवर्तिनीलस्वलक्षणदर्श-
नबलायातत्त्वान् नैक्यविकल्पस्य^५ तदेवाध्यवस्यनि न भूत् भावि
काककुबलपाटिगतं वा इति चेत्, तर्हि विकल्प. स्वलक्षण-
निष्ठः भासः, नियतेशदशावच्छिन्नार्थत्रिपासमर्थार्थग्रहणात् ।
तथाहि-तद्व्यवसाय किं तद्विकल्पनं ? उत तद्ग्रहणम् ? न
तान् तद्विकल्पनम्, विकल्पानां भवदभिप्रायेण स्वलक्षणान्तः
प्रवेशाभावात् ।

विविक्तेति । विविक्ता पस्परमयन्मभिन्ना, न पुनरवयव्यादिरूपेण
व्यभिदेकरूपा । अनादीत्यादि । अनादिनाश्रदागेना सधद्वा या वामना
तस्या प्रबोधस्तेन सपादिना सत्ता यस्य स वामो, निर्विकल्पं व्यवसाय
शून्यं विविक्तं स्फुटं यदर्शनं प्रत्यक्षं तदुत्तरकालं भवनशीलो निर्विकल्पश्च तेन
व्यवस्थापितं यत्सादृश्यं तस्य वशं सामर्थ्यं, यदुक्तं-“आयत्तनायामायत्ते
प्रमुत्ते च वशं विदुः” तस्मान् ।

तदुक्तम्—

“तेनान्यापोहविषया प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ।

शब्दाश्च बुद्ध्यश्चैव वस्तुन्येषामसम्भवात्” ॥१॥ इति ।

अथ ब्रूयात्—यद्यपि विकल्पाः सामान्यगोचरयान्ति तत्त्वतः, तथापि प्रत्यक्षविकल्पयोर्पौगण्येन प्रवृत्तेर्विमूढः प्रातिपत्ता विकल्पस्यापि स्वलक्षणनिष्ठता व्यवस्यति । तथा चोक्तम्—

“मनसोर्युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः ।

विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति” ॥२॥

तेनेत्यादि । यत् एव वस्तुनि शब्दार्थे दोषस्तेन कारणेन, अन्यापोहविषया विकल्पबुद्धिमनिभासविषया शब्दा बुद्ध्यश्च प्रोक्ता आचार्येदिमागेन । किंभूता बुद्ध्यः, ? सामान्यगोचरा सविकल्पिका न सर्वा, निर्विकल्पोऽक्षबुद्धीना वस्तुविषयाम्युपगमात् । बुद्धीनामेवेतद् विशेषणं न शब्दानाम्, तेषां सामान्यविषयत्वाव्यभिचारात्, किं कारणं, वस्तुन्येषां शब्दानां विकल्पानां चासम्भवादिति । एतदर्थश्च विस्तरार्थिना प्रमाणवार्तिके कल्याणचन्द्रट्टटीकातोऽवसेयः ।

मनसोरित्यादि । मन्यते ज्ञायते वस्तुन्यामिति “सर्वधातुभ्योऽसुन् (पा उणादि) इति असुनि मनसी ज्ञाने तयोः सविकल्पाविकल्पयोरैकत्वं विकल्पयति भ्रान्तं प्रमातेति सम्बन्धः । कुत इत्याह ‘युगपद्वृत्ते’ गवादिस्वलक्षणविषयनिर्विकल्पायश्चानन्तरं पुनर्निर्विकल्पकेन स्वलक्षणस्य तत्समकालमेव विकल्पेन गकारादिगणानां च ग्रहणान् । यद्बोद्धालङ्कारः—“कथं तर्हि क्रमेण, ग्रहणं न भवति, युगपद्विषयसन्निधानात्, नहि वणविकल्पकाले प्रत्यक्षप्रत्ययार्थो न सन्निहित इति” । लघुवृत्तेर्वेति । यथा भवती लघुवृत्ते शास्त्रान्त्रादिविषयसन्निधौ न क्रमेण ग्रहणान्वयवसायस्तथा ममापि निर्विकल्पकसमनन्तरं ज्ञागित्येव विकल्पोत्पादात् तयोरैक्यव्यवसायः, न पुनस्तत्त्वतस्तयोरैक्यम् । विशेषणस्त्वेतत्कारिकार्थो बोद्धालङ्कारादेरवसेयः

विकासु जलज्ञानमप्रमाणं न शेषस्तम्भादिज्ञानानि, साधारणित्वा
 दितिचेत्, तर्हि ध्वनात्पथ्य न्यायः किं कारुण्येति ततः । नहि वयं
 सर्वशब्दानां प्रामाण्यं प्रतिपद्येमाहे, किं तर्हि ? मुनिश्चितास्रमणै-
 काणामेव । तच्च प्रामाण्यं प्रति प्रत्यक्षशब्दयोर्विशेषमुपलभामहे । एष
 तु विशेषः स्यात्, प्रत्यक्षं चक्षुरादिसामग्रीविशेषजन्यत्वात् संनि-
 हितनियतार्थग्राहि स्पष्टप्रतिभासम्, शब्दं तु तथाविधकारणविकल-
 त्वाद् नियतानियतार्थग्राह्यस्पष्टप्रतिभासम् । न च एष विशेषः प्रामा-
 ण्यसिक्तिकारी, इतरथानुमानस्याप्यप्रामाण्यमासज्येत, तस्याप्यवि-
 द्वादानियतार्थग्राहित्वात् । परमार्थस्तु त्रिकालव्यापिनः सर्वार्थग्रहण-
 स्वभावत्वेऽपि आवरणतिरस्कृतस्य जीवद्रव्यस्य चक्षुरादिसामग्री-
 सापेक्षावरणक्षयोपशमश्चात् संनिहितस्पष्टार्थग्रहणपरिणामः प्रत्य-
 क्षमित्युच्यते । शब्दसापेक्षक्षयोपशमाच्च नियतानियताविशदार्थग्रहण-
 परिणामस्तु शाब्दमिति । तच्च तदुत्पत्तिदाकारते प्रत्यक्षे शाब्देऽ-
 न्यस्मिन् वा नाने वास्तव्यौ स्तः । तस्मात्पारमार्थिकाभिधेयप्रयोज-
 नसर्व-प्रतिपादकमेतदादिवाक्यमिति स्थितम् ॥

तत्राभिधेयं वाच्यं तच्चेह प्रमाणम्, तस्यैव प्रकरणेन प्रतिपाद्य-
 त्वात्, तत् 'प्रमाण' इत्यवयवेन लक्षयति । प्रयोजनं द्विधा, कर्तुः
 श्रोतुश्च । पुनरपि द्विविध, अनन्तरं व्यवहितं च । तत्र श्रोतुरनन्तर-

करणे पटपटाशब्दवद् गजन्त, तद्वदाचरानि । वास्तव्याविति । वस्तुश-
 ब्दान् वस्तुनि परमार्थं 'मेव' इति भवार्थाण्प्रत्ययान्नादीप्रत्यय, पारमा-
 र्थिक्यावित्यर्थः । वास्तव्यशब्दाच्च स्त्रियामाप्रत्यये वास्तव्य इति स्यात् ।

तत्रेसादि । तत्रेति सप्तम्यये वतमानो निद्वारणे वर्तेते, तच्चाभिधेय-
 त्वगुणेन । तदयमर्थः—तेषामभिधेयादीनां मयेऽभिधेयं किमुच्यते, ? आह-
 वाच्यमिति । अभिधेयशब्दस्य वाच्यमिति नाम पर्याय इति यावत् ।

प्रयोजन प्रमाणविषया व्युत्पत्तिः, कर्तुर्व्युत्पद्यमानस्य प्राप्तत्वात्
शिष्यस्य व्युत्पादनम् । तत्रात्मप्रयोजन दर्शयन्धारभ्यते इति, अस्य
मयेतिपदसव्यपेक्षत्वात् । शिष्यप्रयोजन तु व्युत्पादितनेनोपसर्ग
धातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं लप्स्यते इत्यभिप्रायवान् कर्त्ताऽऽत्मव्या-
पार णिजन्तेन निर्दिशति—‘प्रमाणव्युत्पादनार्थमिति’ । व्यवहित-
प्रयोजन द्वेषा, व्यावहारिक पारमार्थिक च । व्यावहारिक—द्वेषोपा-
देयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षावलक्षणम् । पारमार्थिक अभ्यु-
दयनिःश्रेयसावाप्तिरिति । एतच्च साक्षादनुक्तमप्यनन्तरप्रयोजन
फलत्वात् तद्वचनेनैवाभिसमयगन्तव्यम् । सवन्धस्तुपायोपेयलक्षणः,
तत्रोपेय प्रकरणार्थपरिज्ञानम्, प्रकरणमुपायः, ततस्तदभिलषता प्रक-
रणमिदमारम्भणीयमिति अनुक्तोऽपि वचनेन सन्धोऽर्थाद् गम्यते
इति तात्पर्यार्थः ।

तत्रैव स्थिते अभिधेय वाच्य—प्रतिपादनीयमिति । आत्मप्रयोजनमित्यादि ।
आत्मप्रयोजन दर्शयन् कर्त्ताऽऽत्मनो व्यापार ययारूपनिद् व्युत्पत्त्यन्ते
शिष्या, पर मया व्युत्पाद्यमाना व्युत्पद्यन्नामिति प्रयोजनरूपमिनन्तेन कथ-
यतीति सवन्ध । ननु प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारभ्यते इत्युक्ते प्रयोजनमात्र
दर्शित नात्मन इति चेत्, आह—आरभ्यते इत्यस्य मयेति पदसव्यपेक्ष-
त्वादिति । ननु तथापि पूर्वं कर्त्तुं श्रोतुश्च प्रयोजनमभिहितम्, अत्र
कर्तुरेवेति तत्कथमित्याह—अभिप्रायवान् । केनोक्तेन योऽभिप्रायः ?
आह—शिष्यप्रयोजनमित्यादि ।

तदन्तर्गतमिति । व्युत्पादनान्तर्गतम् । अभ्युदयनिःश्रेयसावा-
प्तिरिति । अभ्युदयोऽपवर्गप्राप्तेर्वाग् देवलोकसुकुललाभादिक सासारिक
कल्याणम्, निश्चित केवलपरमानन्दमयत्वात् श्रेय कल्याण समाप्तान्ते अति
नि श्रेयस मुक्तिस्तथो प्राप्ति । यद्यपि चेहाम्युदयसामान्यग्रहणेन तद्वि-
शेषस्वरूपस्य नि श्रेयसस्यापि ग्रह सिद्ध, तथापि गोवर्लीवर्द्धन्यायेनोभ-
योरभिधानमिति ॥

अधुनाक्षरार्थो विव्रियते-तत्र यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्व
कारकैर्भावेन च व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् “कृतल्युटो बहुलम्”
(पा ३ । ४ । ११३) अन्यत्रापि इति वचनाद् यथाक्र-
ममयी कर्त्र्थादिकारक-भावव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दवाच्याः, तद्
यथा-आत्मार्थ^१ ज्ञानार्थक्रिया^२-कारणकलाप^३-क्षयोपशम^४-क्रियारूपा^५,
तथापीह नानमेवाधिक्रियते, तस्यैव परीक्षाधमत्वात्, इतरेषां
परीक्षायां तत्पुर सरत्वात्, वैयर्थ्याच्च । तथाहि-नार्थस्ताव-
दात्मनः परीक्षया, तस्य भ्रान्ताभ्रातज्ञानेषु समानत्वात् ।
नाप्यर्थस्य, तस्योपेयत्वात्, उपायभूतज्ञानपरीक्षणेनैव गतत्वात् ।
नार्थक्रियायाः, तदवगतौ परीक्षार्थव्यर्थात् । नापि कारणक-
लापस्य, ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् स्वरूपानवगतेः, पश्चात् तत्स्वरूप
निर्णयादेव तत्साद्रुष्यवैगुण्यावगतेर्नैरर्थन्यात् । नापि क्षयोपशम
स्य, तस्य ज्ञानोत्पादोन्नीयमानरूपत्वात् । नापि प्रमितिमात्रस्य,
तस्य प्रमाणसाधकतया तच्चारुताद्वारेणैव समीचीनतामिद्वेति ।
तदयमभिप्रायः—यद्यपि अनन्तवर्माध्यासिते वस्तुनि सर्व एव श-
ब्दार्था निरुपचरिता घटन्ते, तथापि येनार्थं परिशिष्टार्थक्रियासमर्थार्थ-
वर्णनया भवतेन्ते प्रमातारस्तदेवेह ज्ञानमात्मना सह धर्मरूपतया
तादात्म्येऽपि धर्मरूपतया व्यतिरिक्तं प्रतीयतेऽनेनेति प्रमाणमित्यु-
च्यते । तस्य ‘व्युत्पादनम्’ परस्परिकल्पितलक्षणादिच्युदासेन स्वा-
भिमेतत्क्षणादिस्वरूपप्रकाशनम्, तदर्थ-अर्थशब्द प्रयोजनपर्याय,
‘इदम्’ इति अर्थरूपतया स्वचेतासि विवर्तमानप्रकरणशरीर पराम्

नार्थ इति । न प्रयोजनम् । नाप्यर्थस्येति । अत्राभिमेषु च स्थानेषु
परीक्षया प्रयोजनमिति मन्वन्तीयम् । उन्नीयमानरूपत्वादिति । उत्तुर्वा
क्षयेने कर्मणि यण्, निर्णीयमानत्वादित्यर्थः ।

शक्ति, द्विविध हि प्रकरणशरीरम्, शब्दोऽर्थश्चाति, बहिः शब्दरूपतया प्रकाशयिष्यमाणत्वेऽप्यन्तस्तत्त्वार्थाकारेण प्रसम्भवाद् । 'आरभ्यते' इति पदवाक्यश्लोकादिरचनया प्रक्रियते इति यावत् ।

इह च लक्षणसङ्गतागोचरफलेषु प्रमाण प्रति विपक्षेपयन्ते परे । तथाहि—लक्षणे तावत्, "प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति" सौगताः । "अनधिगतार्थाधिगन्तु प्रमाणमिति" मीमांसकाः । "अर्थापत्तिहेतुः प्रमाणमिति" नैयायिकादयः । तथा सरयाया, "प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे" इति सौगताः । 'प्रत्यक्षानुमान-शब्दोपमानार्थापत्त्यभावात् प्रमाणानीति' मीमांसकाः । "प्रत्यक्षानुमान-शब्दोपमानानि प्रमाणानीति" नैयायिकाः । "प्रत्यक्षानुमा-

प्रकरणशरीरमिति । प्रकरणस्य स्वरूपम् ।

पदेत्यादि । पद प्रसिद्धम्, वाक्य विशिष्टपदसमुदाय । यदाह—

"पदाना सहतिर्वान्य सापेक्षाणा परस्परम् ।

'सा ख्याताः कल्पनास्तत्र पश्चात्सन्तु यथायथम् ॥"

श्लोकञ्जन्ममात्रम् । आदिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानप्रकरणादिग्रह । सौगता इति । सुष्ठु अपुनरावृत्त्या^१ गत गमन "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था" इति न्यायात् शोभन ज्ञान वा यस्य स तथा, स देवता येषा "साऽस्य देवता" (पा० ४ । २ । २४) इति अण्, यद्वा सुगतस्य इमे सौगता "तस्येदम्" (पा० ४ । ३ । १२०) इति अण् । मीमांसका इति । मीमांसकाशब्द पञ्चनविचारवचनस्ता विदन्त्यघायते वा, "क्रमादिभ्योऽक" इत्यरुप्रत्यय, यद्वा मीमांसयानि विचारयानि यथावन्विनस्वरूपेण प्रमाणप्रमेयादिवस्तुज्ञानमिति मीमांसका कर्तरि वुण् । नैयायिकादय इति । न्याय विदन्त्यधीयते वा "ऋतूक्थादेष्टण" इति विश्रान्तमूत्रेण ठण् "ठ-स्येक" इतीकादेश । प्रत्यक्षानुमानशब्दे उपमानार्थापत्त्यभावात् प्रमा-

नशब्दानि प्रमाणानीति" वैशेषिकाः । एतान्पेय सारूपाः । प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति चार्वाकाः । तथा गोचरे, परस्परविनिर्मुक्त-
क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि प्रमाणगोचरस्तात्त्विक इति
बौद्धाः । सामान्यविशेषात्मक वस्त्विति मीमांसकाः । परस्परवि-
भक्तौ सामान्यविशेषाविति नैयायिकवैशेषिकाः । त्रैगुण्यरूपं सामा-

णानीति । यदाहुस्तद्वादिन —

“प्रत्यक्षमनुमान च शब्द चोपमया मह ।

अर्थापत्तिरभावश्च पद प्रमाणानि जमिने ॥”

प्रभाकरस्य वाऽभासप्रमाण प्रत्यक्षविशेष यदन पञ्च प्रमाणानीति ।
प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणानीति वैशेषिका इति । व्योमशिवापि
प्रायेणैतत्प्रमाणत्रिनयमशेखराचार्य । कन्दलीकास्तु प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव
प्रमाणे प्राह । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा, विशेषा एव वैशेषिकम्,
“विनयादे ” (पा० १ । ४ । ३४) इति स्वाये ठण्, ततो वैशेषिक
विदित्य गीयते वा वैशेषिका, “तद्वैशेषिके” (सिद्ध. ६ । १ । ११७) इत्यण् ॥
एतामेव सारूपा इति । सत्या पञ्चविंशतितत्त्वानि, यदाहु माग्या —

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जट्टी मुण्डी शिखी वाऽपि मुन्यने नात्र संशयः ॥१॥

ता विदन्त्य गीयते वा सारूपा, पूर्ववदण् । ताल्यादिरपि शाङ्ख्य
अनिरस्तीति वृद्धाप्ताय, तथाहि—शङ्खनामा कश्चिदाद्य पुरुषविशेष, तस्या
पत्य वीरादिरिति गर्गन्तित्वाद् ण्यप्रत्यय ॥ प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति
चार्वाका इति । “चर्व अदने ’ चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते
पुण्यपापदिक परोक्ष वस्तुजातमिति चा र्वाका, “मवाकश्यामाकेत्यादि” सिद्ध
हेमोणादिदण्डकेन (सू० ३७) निपातनात् ॥ प्रमाणसत्यासग्रहाय
श्लोकश्चात्र—

न्यामिति सांख्याः । भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमीति चार्वाकाः । तथा फलेऽपि विप्रतिपद्यन्ते, अर्थाधिगतिः प्रमाणफलमिति सांगताः । पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं तु फलमिति मीमांसकादयः ।

तत्र तावल्लक्षणसख्याविप्रतिपत्तीनिराचिकीर्तुराह,—

प्रमाण स्वपराभासि ज्ञानं, बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा, मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥

तत्रापि पूर्वाद्धेन लक्षणविप्रतिपत्तिमुत्तराद्धेन तु सख्याविप्रतिपत्तिं निराचष्टे । लक्षणं च पररूपेभ्यो व्यावर्तनक्षमोऽसाधारणधर्मः, लक्ष्यते परिउच्यते विजातीयेभ्यो व्यावृत्तलक्ष्यं येन तल्लक्षणमित्युच्यते । तच्चेह द्वये प्रसाख्याः, स्वदर्शनानुरक्तान्तःकरणास्तीर्थान्तरीयाः विप्रतिपत्ताः, तथा मुग्धबुद्धयो लौकिका अव्युत्पन्ना-

“ चार्वाकोऽयक्षमेक, सुगतकणभुजौ सानुमान, मशाब्द
तद्धेतुं पारमर्षः, सहितमुपमया तत्रय चावपादः ।

अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, स निखिल मन्यते भट्ट एतत्
साभाव, द्वे प्रमाणे जिनपातेसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥”

त्रैगुण्यरूप सामान्यमिति । त्रयो गुणा सत्त्वरजस्तमांसि, तत् स्वार्थे “प्योऽनन्ताद्” इति प्य त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं पञ्च गुणा पाञ्च-
ग्यम्, तत्त्रैगुण्य रूप स्वभावो यस्य सामान्यस्य तत् त्रैगुण्यरूपम् ।
भूतचतुष्टयमिति । पृथ्व्यप्तेजोवायुलक्षणम् । केचिदेव तु चार्वाकेन्द्रदेशीया
आकाशलक्षण पञ्चम भूतमभिमन्यमाना पञ्चभूतात्मक जगदावस्थते इति ॥

तीर्थान्तरीयेत्यादि । तीर्थे भवाब्धिरनेनेति तीर्थं द्वादशाङ्ग त-
दाधारे वा सप्त, तन्मादन्यतीर्थान्तरं तत्र भवास्तीर्थान्तरीया । लौ-
किका इति । लोके भवा अथात्मादेरावृत्तिगणत्वात् “अथात्मादे”
इति शेषिक उक्त्वा ।

श्रेति । ततश्च यदादौ विप्रतिपन्नान् प्राप्ति लक्षण तदैव लक्ष्यलक्षण
भावो द्रष्टव्यः । यदिदं भवतामस्माकं च प्रमाणमिति प्रसिद्धम्,
तत्स्वपराभासे ज्ञान बाधविवर्जितं मन्तव्यम्, प्रसिद्ध प्रमाणमनूया-
प्रसिद्ध स्वपराभामित्वादि विधीयते । यदा तु अव्युत्पन्नमतीव
प्रतीद लक्षणम्, तदा प्रतिप्राणि स्वपरप्रकाशिनो ज्ञानस्य बाधा-
रहितस्य कस्यचित् सिद्धत्वात्, अन्यथा प्रतिनियतव्यवहारोच्छेद-
प्रसङ्गात् । एव ते बोध्यन्ते-यददो भवता क्वचिन्नित्यतार्थग्राहि स्व
परप्रकाशक बाधारहित ज्ञान प्रसिद्धं तत् प्रमाणमिति बुध्यन्ताम् ।
अत्रापि सिद्धस्यानुवादोऽसिद्धस्य विधानं योज्यम् ।

अधुनाक्षरार्थः—तत्र प्रमाणमिति पूर्ववत् । स्व आत्मा स्वरूप
परोऽर्थः, तावाभासायितु प्रकाशयितु शीलमस्य तत्तथा । ज्ञायते
निर्णयते तत्त्वं येन तद् ज्ञानम् । बाधतेऽनेनेति बाध, विपरीता-
र्थोपस्थापकप्रमाणप्रवृत्तिरिति यावत् । तेन विशेषेण वर्जितं रहितं
यज्ज्ञानं तत्प्रमाणमिति सदृक् ।

इह च व्यवच्छेदापेक्षया लक्षणे विशेषणप्रवृत्ते 'स्वपराभा-
सि' इत्यनेन ये स्वाभास्येव ज्ञानं मन्यन्ते ज्ञानवादिनो बाधविशेषाः,
ये च पराभास्येव मीमांसकनैयायिकादयस्ते निरस्ताः । ते हि बहि-
रर्थाभावात् ज्ञानं स्वाशपर्यवसितसत्ताकमित्याचरीरन्, तदयुक्तम्,
ज्ञेयार्थाभावे ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । अथार्थाभावेऽपि स्वप्नदशाया वन-
देवकुलादिनानामतिभासं ज्ञानमवलोकितमिति तथाभूतं सकलं द्रष्टे,
तत्र, तस्यापि जाग्रदवस्थाभाविमद्भूतार्थदर्शनमपादितात्पसंस्कार
मिद्धादिकारणकलाप सनिवानप्रसौधव्यपेक्षत्वात्, इत्यस्याऽत्यन्ता-

तस्यापीसादि । स्वप्नदशाज्ञानम्यापि जाग्रदवस्थाया भवनशीलं य
सिद्धतार्थदर्शनं तेन मपादिनो य आत्मनः संस्कारस्य मिद्धादिकारणकला
प्रतिधानेन य प्रबोधस्त व्यपेक्षते, "कर्मग्यण्" (पा ३ । २ । १),
५ । मिद्धादीति । मिद्धशब्दो निद्राविधायी नपुंसक । यद्धि

नुभूतभूतपञ्चगातिरिक्तपष्ठभूतप्रतिभासः स्यात् । किंच कथमेक
ज्ञानसितपीताग्रनेकाकारविवर्तमिति प्रष्टव्यो भवान् । अनाद्यवि-
द्यावासनात् इति चत्, अत्रापि विकल्पयुगलममलमवतर्गतं, ततो
ज्ञानात् सा वासना व्यभैत्माद् न वा । व्यत्यैरसौ चेद्, एव सति तद्-
ग्राहकप्रमाणमभिधानीयम्, ज्ञानव्यतिरिक्तायाः सवेदनाभावात्,
तत्सवेदने चार्थस्यापि व्यतिरिक्तस्य सवेदनमिति स दुष्प्रतिषेधः
स्यात् । वेद्यवेदकाकारकलुपिताज्ज्ञानादेव व्यतिरिक्ता तत्कारणभू-
ता ज्ञानरूपैव साऽनुमीयते इति चेत्, न, तथा सह सबन्धग्रहणा-
भावात्, दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गाच्च । किंच यथा व्यतिरि-

निश्चयटीकाया धर्मोत्तर — “मिद् निद्वेति” । आदिशब्दाददृष्टदद्यादिभोजन-
सजलादिदेशो निशीथादिकालो वातादि प्रकृतिर्वातादिद्रूपितत्वं चेत्यादि
गृह्यते । तथा चात्रार्थे आगम —

“अणुद्वयदिद्वचितियस्यपयइवियारदेवयाणूया ।

सुमिणस्स निमित्ताइं पुण्ण पाव च नाभावो ” ॥१॥

अत्र ‘अणुयति’ अणुप सजलदेश ॥ वेद्येत्यादि । एवशब्दो भिन्न-
क्रमे, ततोऽयमर्थ — वेद्यवेदकाकारकलुपितादेव ज्ञानाद् व्यतिरिक्ता न तु ज्ञान-
मात्रादपीति, अत एव आह — तत्कारणभूता वेद्यवेदकाकारकलुपज्ञानस्य
हेतुभूता । ज्ञानरूपवेति । अयमभिप्राय — ज्ञानरूपा वासना पूर्वभणवर्तिनी
वेद्यवेदकाकारकलुपमुत्तरक्षणवर्ति विज्ञान जनयतीति ॥ तयेत्यादि । तथा
वासनया सह वेद्यवेदकाकारकलुपज्ञानस्य कार्यकारणभावलक्षणसबन्धग्रह-
णाभावात्, तदभावश्च भवदभिप्रायेण पूर्वापरक्षणवर्तिज्ञानव्यतिरिक्तस्य^१
ग्राहकस्यात्मनोऽसत्त्वान् । दृष्टहानीत्यादि । घटादिसहितचक्षुरादिसाम-
ग्रीतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानमुत्पद्यते इति दृष्टस्य प्रत्यक्षाद्यनिराकृतस्य

१ अनुभूतदृष्टचित्ततत्तुतप्रवृत्तिविकारदेवताऽनुया ।

स्वप्नस्य निमित्तानि पुण्य पाप च नाभाव ॥ १ ॥

२ ‘व्यतिरिक्ता’ टि. स्त ।

क्तवामनावशादेरुपि ज्ञान नानाकारम्, तथा जडमपि तद्वशादेव बोधरूप प्रकाशत इति विपरीतापत्तेरर्थ एव सिद्धिमास्कन्देद् न ज्ञानम् । अथाव्यतिरिक्ता, इन्त ज्ञानमेव, तन्न वासना तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवदित्यास्ता तावत् । पराभास्यपि स्वप्रकाशाभावादभिदधीरन, तदप्यसबद्धम् । स्वप्रकाशाभावे परप्रकाशायोगात् । नहि प्रदीपः स्वरूपमनुद्द्योतयन् घटाद्युद्द्योतने व्याप्तियते, स्वयंचाप्रतीतमपि यद्यय ग्राहयति ज्ञानम्, देवदत्तस्योत्पन्न (ज्ञान) यद्देवदत्त ग्राहयेत्, विशेषाभावान् । अन्यच्च परप्रकाशनमात्रेऽपि दूरासन्नादिभेदः प्रथमानानामर्थानां किमपेक्षश्चकास्ति, शरीरापेक्ष इति चेत्, न, तस्यापि प्रकाश्यताविशेषात्, तस्मादन्तर्मुखकारस्य बाहिरर्थग्रहणे सति अयं घटामाटीकते नान्यथा । अथार्थापत्त्यादिना प्रमाणान्तरेण तदन्तर्निविष्टं गृह्यते, ततस्तदपेक्षया योक्ष्यते दूरासन्नादिभेद इति चेत्, न, तत्रापि विकल्पयुगलकान् निवृत्तेः । तथाहि— तत्प्रमाणान्तरं स्वप्रकाशमन्यप्रकाश वा । स्वव्यवहारस्य हानि, तथा प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैरसंबेद्यमानाया वामनाया प्रकाशात् क्षितपीतादिनानाकाररत्नमयक्षमुत्पद्यते इत्यदृष्टं तस्य परिकल्पना तयोः प्रसङ्गात् । जडमपीति । अचिद्रूपमपि ज्ञानम् । नहीति । यदुक्तम्—

“ दीपवन्नोपपद्येत बाह्यवस्तुप्रकाशनम् ।

अनात्मवेदने ज्ञाने जगदान्ध्र्यं प्रसज्यते ” ॥१॥

विशेषाभावादिति । देवदत्तोत्पन्नज्ञानस्य देवदत्तयद्देवताभ्यामसन्नेद्यमानत्वेनाविशेषात् । प्रथमानानामिति । प्रकाशमानानाम् । अन्तर्मुखेत्यादि । अन्तर्मुखोऽन्तः प्रकाशक आकारो यम्य ज्ञानस्य तन्मेव बाह्यविपरिच्छेदे सति अयं दूरासन्नादिभेदः समच्छते । अर्थापत्त्यादिनेति । यदि ज्ञानं मयि उत्पन्नं न स्यात् तर्हि अर्थप्रकटता मे न स्यात् तस्मादर्थप्रकटनान्यथानुपपत्त्या ज्ञानं शरीरान्तर्निविष्टमिति व्यवस्थाप्यते । यदुक्तम्—